

тонал була проведена велика робота по доопрацюванню Конституції та узгодженню її з Конституцією України і 21 листопада 1998 р. Верховна Рада автономії затвердила новий текст Конституції. У досить короткий термін Верховна Рада України затвердила Закон про Конституцію Автономії Республіки Крим. Стаття 1 нової Конституції визначала статус автономії в політичній системі України.

Список літератури:

1. Закон України «Про Конституцію Автономної Республіки Крим» // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1996. – № 24.
2. Крымские известия. – 16.01.97.
3. Закон Автономної Республіки Крим «Про внесення змін і доповнень в Конституцію Автономної Республіки Крим» // Собрание Законодательства Республики Крым. 1997. – № 6.
4. Максимов С. Крымскую Конституцию «стабилизули»? // Крымские известия. – 18.12.97.
5. Постанова верховної ради України «Про розгляд Конституції Автономної Республіки Крим» 10 грудня 1997 року // ВВР України. – 1999. – № 5-6. – 12.02.99.
6. Крымские известия. – 18.12.97.
7. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим» // ВВР України. – 1998. – № 6-7.
8. Парламент Крыма: выборы – 98. Информационно-аналитическое издание. Ч. I – 1999. – 572 с.

Надійшла до редакції 25.05.2001 р.

*Д.Р. Хиваджі, ад'юнкта
каф. державно-правових дисциплін
Кримського факультету Національного університету внутр. справ*

Застосування депортацій тоталітарним режимом у СРСР щодо представників різних народів, соціальних груп і конфесій

У юридичній літературі немає однаковості у визначенні терміну “депортація”. Так, у радянській юриспруденції він мав наступний зміст: “депортація – (вивіз) – примусове переміщення осіб за межі держави. Застосовується щодо іноземців і апатридів, які знаходяться на території держави без її відповідного дозволу, а також до інших категорій “небажаних осіб” [1, с. 99]. Цими “небажаними особами”, на жаль, виявилися цілі народи, примусово переселені в роки Другої світової війни з різних місць в інші регіони країни. Переміщення населення завжди було одним з інструментів державної політики в будь-які часи історії людства. Однак, ХХ ст. можна назвати “століттям переміщення осіб”.

Сучасна українська теоретико-правова наука пропонує децю інше визначення терміну “депортація”. Так, професор Ю.І. Римаренко вважає, що “депортація – (лат. deportatio – вигнання, заслання) – примусове виселення з місця постійного проживання особи, групи осіб чи народу” [2, с. 75]. Згідно з таким визначенням, депортація містить у собі як примусове масове переселення народів, так і переміщення окремих груп людей, тобто міграцію. Міграція, у свою чергу, розподіляється на безповоротну (з остаточною зміною

місця постійного проживання, власне депортацію) і тимчасову (переселення населення на досить тривалий, але обмежений термін).

Однією зі складових сучасних міграційних потоків є біженці. Біженець – це особа, змушена залишити місце свого постійного проживання внаслідок здійсненого відносно її насильства, або переслідування за ознакою расової чи національної належності, віросповідання, мови та політичних переконань. Однак, якщо масове примусове переселення людей являє собою «заплановану акцію» державної політики, то переміщення окремих груп людей носить стихійний, змушений характер, обумовлений міжнародною напруженістю (Нагорний Карабах, Північний Кавказ, Югославія); військовими конфліктами (Чечня, Афганістан, Таджикистан); екологічними катастрофами (Чорнобильська катастрофа). Характерною міграційною проблемою 90-х рр. стало повернення й облаштування депортованих тоталітарним режимом національних меншин. Понад півстоліття тому в Україні було вчинено один з найбільш злочинів тоталітарного режиму – за межі місць проживання було депортовано сотні тисяч представників національних меншин і народів. Обставини цього явища в усіх його деталях досі залишаються остаточно нез'ясованими. Тим часом потреба в такому з'ясуванні стає дедалі гострішою, оскільки ця проблема й досі залишається «білою плямою» вітчизняної історії, нерідко породжуючи різні домисли й тлумачення.

Як відомо, депортації народів СРСР у 1930-1940-х рр. були проявом сталінської національної політики. Конкретними акціями сталінського режиму були виселення в роки Другої світової війни з рідних місць балкарців, інгушів, калмиків, турків-месхетинців, німців, кримських татар, вірменів, євреїв. Політика примусового переселення відбулася на долі корейців, курдів, греків. Чому «соціально небезпечними» були визнані й виселені за межі України представники зазначених національних груп? Скільки і коли було депортовано представників національних меншин і народів? Якими були умови їхнього перебування в місцях поселення? Певною відповіддю на ці та інші запитання стануть вміщені в статтю деякі документи, які невідомі широкому читачеві [7, с.3-5]. Необхідно відзначити, що стійких ознак депортації набули не відразу. Проаналізувавши деякі документи і матеріали із цієї проблеми, можна виділити три різновиди депортації.

Депортація за соціальною ознакою – пов'язана з суцільного колективізацією сільського господарства шляхом виселення так званих куркулів у північні і східні регіони СРСР. Перша хвиля масового виселення селян з конфіскацією майна, що їм належало, прокотилася по країні в 1930 р. Друга хвиля депортацій так званих «куркулів», більш значна за масштабами і за формами здійснення, поширилася у країні в 1931-1932 рр. У структурі основних цілей сталінського політичного режиму конфіскація майна куркулів відсувається на другий план, пріоритетного значення набуває завдання забезпечення економіки примусовою селянською «робочою силою». На створення рішень Політбюро ЦК ВКП (б) від 11 березня 1931 р. комісія, що включала заступника голови Раднаркому СРСР О. Андрєєва (голова), Г. Ягоду і П. Постишева, покладалася

"насліді кертянидтно роботою по виселенню і розселенню куркулів" у першу чергу з метою раціонального використання баптої праці в різних галузях економіки. Таким чином, саме потреби економіки і звязки відомств спричинили в 1931 р. спочатку значний, а потім – і вирішальний пелитв не тільки на термін і масштаби кампаній із виселення селян, але і на територіальний розподіл спецпоселенців у регіонах Крайньої Півночі, Східного і Західного Сибіру, республік Центральної Азії. До початку 1933 р., коли виселення куркулівства було, в основному, завершене, у місцях "не настільки віддалених" нараховувалося один мільйон триста сімнадцять тисяч так званих "куркулів".

Технологія насильства, відточена в ході виселення куркулівства, застосовується згодом при депортації населення за національною ознакою. Затримування з 1933 р. внутрішніх паспортів для сільського населення із сумно відомою "п'ятою графою", що вказувала національність, допомагало сталінській тоталітарній машині здійснювати репресивну національну політику. На заклочному, переможному етапі Другої світової війни Сталін різко збільшив масштаби депортацій за національною ознакою як усередині країни, так і на контрольованій території за межами СРСР. З введенням у 1933 р. паспортної системи і наданням статусу режимних населених пунктам у 100-кілометровій прикордонній смозі, з Далекого Сходу виселяються в Китай китайці, а корейці переселяються в Казахстан, скоди ж депортуються поляки з Житомирської області. З 3 по 20 вересня 1941 р. в АРСР німців Новоозка виганяються чотириста тисяч етнічних німців, переважно похилого віку, жілки і діти. Одночасно депортуються близько півмільйона етнічних німців з України, Північного Кавказу й інших регіонів. Усі вони розселяються в Казахстані.

За Указом Президії Верховної Ради і Постановою РНК СРСР від 28 жовтня 1943 р. НКВС здійснює операцію по переселенню калмиків у східні регіони – Алтайський і Красноярський краї, Омську і Новосибірську області. 2 січня Л. Берія доповідав Й. Сталіну і В. Молотову про благополучне завершення операції: усього завантажено в сорок шість ешелонів і відправлено двадцять шість тисяч триста п'ятдесят дев'ять родич, або дев'яносто три тисячі сто тридцять дев'ять переселенців у супроводі працівників НКВС.

Готувалися чекістсько-військові операції із виселення чеченців і інгушів. Вони проводилися на світанку 23 лютого 1944 р. До підготовки операції були залучені партійні і радянські працівники з числа чеченців, а також релігійні лідери. У ній брали участь дев'ятнадцять тисяч оперативних працівників НКВС-НКДБ і близько ста тисяч офіцерів і бійців військ НКВС, вшряджених з різних областей, де раніше велика частина їх брала участь у виселенні калмиків і карачаївців. Вони ж згодом взяли участь в операції із виселення балкарців. 7 березня 1944 р. Л. Берія доповідав Й. Сталіну про завершення депортації у східні регіони СРСР шістсот п'ятдесяті тисяч чеченців, інгушів, калмиків, карачаївців. З Чечено-Інгушетії виселено всього чотириста сімдесят вісім тисяч осіб, з яких дев'яносто одна тисяча двісті п'ятдесят – інгуші. У доповіді Л. Берія писав про те, що керівники партійних і радянських органів Північної Осетії, Дагестану і Грузії вже приступили до роботи в нових районах, що відійшли до

ших республік 11 березня 1944 р. Л. Берія доповідав Й. Сталіну про завершення 9 березня операції із виселення балкарців з Кабардино-Балкарської АРСР. У Казахстану і Киргизьку РСР відправлені тридцять сім тисяч сто три балкари. Виселені з Північного Кавказу чеченці, інгуші, балкарці і карачаївці були працевлаштовані за місцем нового проживання у колгоспах, радгоспах і на промислових підприємствах. Для нагляду за режимом проживання спецпоселенців, боротьби з втечами, оперативно-чекістського обслуговування і сприяння в найшвидшому господарському пристосуванні спецпереселенських родин були створені чотириста двадцять дев'ять спецкомендатур НКВС.

10 травня 1944 р. Л. Берія надіслав повідомлення Й. Сталіну з пропозицією виселити з Криму всіх кримських татар. Він писав: "З огляду на зрадницькі дії кримських татар проти радянського народу і виходячи з небажаності подальшого проживання кримських татар на прикордонних околицях Радянського Союзу, НКВС СРСР вносить на Ваш розгляд проєкт постанови Державного Комітету Оборони про виселення кримських татар з території Криму. Вважаємо за доцільне розселити кримських татар у якості спецпоселенців у районах Узбецької РСР для використання в сільському господарстві як в колгоспах, радгоспах, так і в промисловості, і на будівництві". Сталін погодився. Операція із виселення почалася вісімнадцятого і закінчилася двадцятого травня 1944 р. Л. Берія доповідав: "Сьогодні, 20 травня, закінчена операція по виселенню ста вісімдесяти тисяч чотирнадцяти осіб. Ешелони відправлені до місць нового розселення в Узбецьку РСР".

29 травня 1944 р. Л. Берія представив Сталіну свої міркування про необхідність виселення болгар, греків, вірменів у зв'язку з їх неспорядною поведінкою під час окупації Криму німцями. Він також запропонував виселити триста десять родин місцевих жителів Криму турецького, грецького й іранського підданства, що мають на руках прострочені національні турецькі, грецькі й іранські паспорти. Мотивація? Вони не потрібні. Просто НКВС СРСР вважав небажаним залишити цих людей у Криму і попросив дозволу виселити їх для проживання на час війни в один з районів Узбецької РСР. 4 липня 1944 р. Л. Берія доповідав Й. Сталіну, що виселення з Криму спецпереселенців – татар, болгар, греків, вірменів завершено. Усього було виселено двісті двадцять п'ять тисяч осіб, у тому числі татар – сто вісімдесят три тисячі сто п'ятдесят п'ять осіб, болгар – дванадцять тисяч чотириста двадцять дві особи, греків – п'ятнадцять тисяч сорок осіб, вірменів – дев'ять тисяч шістсот осіб, німців – тисячі сто дев'ятнадцять осіб, а також іноземних підданих – три тисячі шістсот п'ятдесят дві особи. В операціях по Криму брали участь двадцять три тисячі бійців і офіцерів військ НКВС і до дев'яти тисяч працівників оперативного складу органів НКВС-НКДБ.

15-18 листопада 1944 р. з Ахалцихського, Аджарського, Ахалкалацького районів Грузинської РСР, а 25-26 листопада 1944 р. з районів Аджарської АРСР виселені дев'яносто одна тисяча турків-месхитинців, курдів і хемшитів. Вони відправлені до місць нового поселення в Узбецькій, Казаській і Киргизькій РСР. А в зазначені вище прикордонні райони Грузинської РСР переселяються

сім тисяч селянських господарств з малоземельних районів Грузії. Підстави для виселення? "Значна частина цього населення, – писав Л. Берія, – зв'язана з мепкасецями прикордонних районів Туреччини родичними відносинами, займалася контрабандою, виявляла еміграційні настрої і служила для турецьких розвідувальних органів джерелом вербування північних елементів і засадження бандитських груп" [6, с. 32].

2 грудня 1944 р. Л. Берія звернувся до Й. Сталіна з клопотанням про нагородження орденами і медалями Союзу РСР працівників НКВС-НКДБ і військовослужбовців військ НКВС, що найбільше відзначилися при проведенні цієї операції. За даними нагородних списків, що зберігаються в "Особливій папці Сталіна", орденом Вітчизняної війни I ступеня були нагороджені двадцять п'ять осіб, II ступеня – вісімнадцять осіб, орденом Червоної Зірки – вісімдесят п'ять, медалями "За відвагу" – п'ятдесят сім, "За бойові заслуги" – двісті вісімнадцять. Всього чотириста тринадцять осіб [6, с. 33].

Сьогодні стала відома довідка Комітету державної безпеки, прокуратури й Міністерства охорони громадського порядку Української РСР "Про виселення з Криму громадян татарської та інших національностей", яка була надіслана першому секретареві ЦК КПУ П. Шелесту 15 квітня 1967 р. Виселення з Кримської області осіб татарської національності відбувалося у відповідності до ухвали Державного Комітету Оборони СРСР від 11 травня 1944 р. за № 5894дт. Операція по виселенню татар проведена в ніч з 18 на 19 травня 1944 р., під час якої виселено сорок чотири тисячі п'ять сімей у кількості сто вісімдесят вісім шістсот двадцять п'ять осіб. Водночас із виселенням кримських татар, у липні 1944 р. були виселені на підставі постанов Державного Комітету Оборони СРСР № 5984дт від 2 червня та № 6100 від 22 червня 1944 р. вірмени, греки, болгар та особи інших національностей у кількості дванадцять тисяч сто сімдесят одна сім'я – сорок чотири тисячі шістсот тридцять п'ять осіб. Таким чином, з Криму всього виселено п'ятдесят шість тисяч сто сімдесят сім сімей у кількості двісті тридцять одна тисяча двісті шістдесят дві особи. Виселені з Криму особи звільнені зі спецпоселень на підставі указів Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1956 р. (греки, болгар, вірмени) та від 28 квітня 1956 р. (татари) без права повернення в містя, звідки в свій час були вислані, та без повернення конфіскованого майна.

За даними перепису населення в 1939 р. у Криму проживало один мільйон сто двадцять три тисячі вісімсот шість осіб, у т.ч.: росіян – п'ятсот п'ятдесят сім тисяч чотириста сорок дев'ять осіб; татар – двісті вісімнадцять тисяч чотириста дев'яносто дві особи; українців – сто п'ятдесят три тисячі чотириста сімдесят вісім осіб; євреїв – шістдесят п'ять тисяч триста дванадцять осіб; німців – п'ятдесят одна тисяча тридцять одна особа; греків – двадцять тисяч шістсот п'ятдесят дві особи; болгар – п'ятнадцять тисяч двісті дев'яносто чотири особи; вірменів – дванадцять тисяч вісімсот вісімдесят вісім осіб; білорусів – шість тисяч сімсот тринадцять осіб; поляків – п'ять тисяч вісімдесят осіб; циганів – дві тисячі шістдесят чотири особи; естонців – тисяча дев'яносто осіб; молдавани – одна тисяча чотириста вісімдесят три особи; латишів – вісімсот

вісімдесят вісім осіб та інші національності. Після виселення кримських татар з 1944 р. у Крим по переселенню прибуло сто одна тисяча сімсот сім сімей чисельністю чотириста шість тисяч вісімсот двадцять вісім осіб, у т.ч.: з області РРФСР – сто шістдесят дві тисячі дев'яносто шість осіб, з областей України двісті сорок чотири тисячі сімсот тридцять чотири особи [7, с. 20 - 23].

Закінчилася війна і на схід руйнули пові епелонія, відвозячи “неблагонадійні елементи” з Західної України, Західної Білорусі, республік Прибалтики. У державному архіві Львівської області, як і в деяких інших архівах західних областей України, зберігається чимало документів про переселення українців та поляків у 40-50 р. XX ст. Серед них заслуговує на увагу “Інструкція по здійсненню угоди між урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР” – 1944 р. Як свідчить пункт 1 “Інструкції”, евакуація населення мала відбуватися за етнічно-територіальним принципом. Тобто, мали враховуватися як національність, так і місце проживання. З території Української РСР, за “Інструкцією”, евакуювалися “ всі поляки і євреї, які перебували в польському громадянстві до 17 вересня 1939 р., які проживають у західних областях УРСР і, які бажають переселитися на територію Польщі”. І хоча в пункті 2 “Інструкції” зазначалося, що “Евакуація є добровільною і ніякий примус не може бути застосований ні прямо, ні посередньо”, насправді ж це стосувалося не лише поляків і євреїв – польських громадян до 17 вересня 1939 р., які проживали на Україні, але і українців, білорусів, росіян, які проживали в приєднаних районах Польщі. Евакуація мала відбуватися з 15 жовтня 1944 р. до 1 лютого 1945 р. Проміжок часу з 15 вересня по 15 жовтня 1944 р. визначався як попередній для складання списків переселенців [5, с. 93].

Можна визначити чотири етапи масових репресійних акцій у відношенні українців та поляків: 1) кінець 1939 р. – червень 1941 р. – вивіз поляків і українців із західних областей УРСР. 2) 1944-1946 рр. – так зване “переселення” українців з Польщі і поляків з України. 3) 1947 р. – операція “Вісла”. 4) 1951 р. – обмін польського та українського населення. Після проведеної акції по виселенню жителів Західної України в 1940 р. таку ж злочинну політику союзної репресивної відомства стали відтворювати в житті, висилиючи жителів Литви, Латвії й Естонії.

Депортації по всій Прибалтиці почалися на світанку 14 червня 1941 р. Епелонія з засланнями на залізничних станціях формувалися з 14 по 17 червня. Деякі потяги, перетовнені людьми, яких везли на вірну загибель, рушили на Схід, коли до початку війни залишалися лічені години. Особливо пяркий розмах виселення жителів Литви одержало в післявоєнні роки, коли неухильно перетворювалася в життя сталінська теорія “класової боротьби”, коли розвивалася партизанська боротьба литовського народу за незалежність, коли насильно проводилася колективізація в сільському господарстві, виконувалися й інші соціалістичні перетворення. Депортації в Литві після війни почалися в 1945 р. і продовжувалися до осені 1935 р. Перша депортація 1945 р. торкнулася німців Литви, у тому числі і змішаних родин. У 1945 р. органи і війська НКВС СРСР здійснили вісім депортацій. З 1945 по 1948 рр. вислано в східні райони

СРСР одинадцять тисяч чотириста дев'яносто дев'ять осіб. Згідно постановою Ради Міністрів СРСР від 21 лютого 1948 г., на підставі якого ІК КП (6) Литви і Рада Міністрів ЛРСР ухвалили постанову від 18 травня 1948 г. 22-27 травня 1948 р. була здійснена найбільша в історії Литви депортація. Операція виселення була закодована терміном "Веспа". Інша за масштабах депортація, кодова назва якої "Прийбій", проведена 25-28 березня 1948 р. за підставою постанови Ради Міністрів СРСР від 29 січня 1949 р., на підставі якої Рада Міністрів ЛРСР ухвалила постанову від 19 березня 1949 р.

Третім різновидом масових депортацій є, на нашу думку, депортації за так званою *релігійною ознакою*. Так, наприклад в історії Литви третя за масштабами депортація, у відповідності до постанови Ради Міністрів СРСР від 5 серпня 1951 р., була проведена в жовтні, її кодова назва "Осінь", коли виселялися родини так званих андерсонів і єговісти. За підрахунками литовських істориків репресивної структури СРСР у 1941, 1945-1953 рр. здійснили тридцять п'ять виселень населення Литви. Важливо відзначити, що у 1941 р. люди виселялися на двадцять років, 1945-1946 р. – термін не визначений, 1947-1948 р. – на десять років, 1948 р. травень – термін не визначений, 1949-1952 рр. – навечно [4, с.36-40]. Ще один приклад – з Рязанської, Воронежської та Орловської областей були виселені одні тисяча шість сот сімдесят три особи, які належали до секти істинно-православних християн [6, с. 33].

Усього за роки депортацій були виселені три мільйони триста тридцять дві тисячі п'ятсот вісімдесят дев'ять осіб. З них пройшли переоблік у 1948-1949 рр. два мільйони двісті сімдесят п'ять тисяч дев'ятсот осіб. Інші або померли, або були звільнені від спецпоселень. Так, наприклад, за Постановою ОНК СРСР від 22 грудня 1938 р. №1143-280з колишнім куркулням при зразковій поведінці видавалися паспорти і вони мали право виїжджати до колишніх місць проживання. Відповідно до Постанови Ради Міністрів СРСР від 13 серпня 1954 р. №1739-789з обмеження по спецпоселенню з усіх колишніх куркулів, виселених з району сучасної колективізації в 1930-1933 рр., були зняті [6, с. 33].

Масові виселення людей з країн Прибалтики, Західної України, Західної Білорусії, Молдови, Криму не були лише порушенням радянської законності, як стверджувалося довгий час, а задалегідь підготовленим актом державної політики, варварським знищенням народів у ХХ ст.

Список літератури:

1. Краткий польнический словарь. – М.: Политиздат, 1978. – 415 с.
2. Юридична енциклопедія: В 3-х т. Т.1. – К.: Українська енциклопедія, 1998. – 668 с.
3. Проблеми міграції: Український інформаційно-аналітичний журнал. – 1999. – № 2. – 63 с.
4. Капашукене В. Депортації населення Литви в 1940-1953 гг. // Депортації українців та поляків: (кінець 1939 – початок 50-х рр.) / Упорядник Ю. Слякка. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'яківська НАН України, 1998. – 132 с.
5. Кушніда В. Документи Державного архіву Львівської області про переселення і депортацію українців та поляків // Депортації українців та поляків: (кінець 1939 – початок 50-х рр.) / Упорядник Ю. Слякка. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'яківська НАН України, 1998. – 132 с.
6. Прибыткова И. Реабитрация депортированных народов: организационно-хозяйственные и политические аспекты // Проблемы беженцев и миграции в Крыму: Материалы «круглого стола». Ялта, 20 ноября 1996. – УВКБ ООН, 1996. – 59 с.
7. Депортация крымские татары, болгары, армяны, греки, немцы. Сборник документов (1941-1998) / Коллектив упрядників: Ю. Білуха (керівник). – К.: Айрис, 1999. – 175 с.

Надійшла до редакції 15.11.2001 р.